

La polèmica feminista i postmodernista al voltant de David Harvey: un assaig crític*

Mireia Folch i Serra**

Résumé / Abstract / Resumen / Resum

Le but principal de cet article est d'analyser les critiques que certains auteurs féministes et d'autres ayant participé dans le débat postmoderniste ont adressé à l'oeuvre de David Harvey *The Condition of Postmodernity*. Les premières l'accusent de ne pas avoir mis en question le rôle de la masculinité mais d'avoir tout subordonné à un problème de classes sociales, comme Harvey a toujours proposé. Les critiques des deuxièmes signalent que l'oeuvre ne tient pas compte de l'«altérité» (de race, de sexe...). Finalement, l'auteur de l'article propose, en tant qu'option alternative, le «Dialogisme», théorie contemporaine élaborée par M. Bakhtin qui incorpore la différence et l'«altérité» au moyen d'un nouveau concept appelé «chronotope».

* * *

The main objective of this article is to evaluate the objections which some feminist and other authors actively involved in the postmodernist debate have raised to David Harvey's book *The Condition of Postmodernity*. The former accuse him of not questioning the role of masculinity in his approach, reducing everything to a question of social class, as Harvey has always done. The objections of other authors focus on the exclusion of «alteration» (of race, gender...). Finally the author of the article proposes an alternative: «Dialogism», a contemporary theory put forward by M. Bakhtin and which incorporates difference and alteration through a new concept, called «crotope».

* * *

---

* Traduit de l'original anglès per Abel Albet.

** Department of Geography, University of Toronto, 100 St. George St. Toronto, Ontario M5S 1A1, Canadà.

El principal objetivo de este artículo es evaluar las críticas que algunas autoras feministas y otros autores inscritos en el debate postmodernista han formulado sobre el libro de David Harvey *The Condition of Postmodernity*. Las primeras le acusan de no haber cuestionado en su planteamiento el papel de la masculinidad, sino que todo queda subordinado a una cuestión de clases sociales, tal como siempre ha expuesto Harvey. Las críticas de los segundos apuntan a que la obra no incorpora la «alteridad» (de raza, género, etc.). Finalmente, la autora propone como opción alternativa el «Dialogismo», teoría contemporánea aportada por M. Bakhtin que incorpora la diferencia y la alteridad a través de un nuevo concepto llamado «cronotopo».

* * *

L'objectiu principal d'aquest article és avaluar les crítiques que algunes autores feministes i d'altres autors inscrits en el debat postmodernista han formulat sobre el llibre de David Harvey *The Condition of Postmodernity*. Les primeres li retreuen que en el seu plantejament no hagi qüestionat el paper de la masculinitat, sinó que tot queda subordinat a una qüestió de classes socials, tal com sempre ha exposat Harvey. Les crítiques dels segons apunten a què l'obra no incorpora l'«alteritat» (de raça, gènere, etc.). Finalment, l'autora proposa com a opció alternativa el «Dialogisme», teoria contemporània aportada per M. Bakhtin que incorpora la diferència i l'alteritat a través d'un concepte nou anomenat «cronotop».

L'objectiu principal d'aquest article és avaluar les crítiques fetes al darrer llibre de David Harvey, *The Condition of Postmodernity*. Des de la seva publicació el 1989, el llibre de Harvey ha esdevingut el catalitzador de converses dins i fora dels límits de la nostra disciplina. Aquest impacte en una audiència àmplia i heterogènia no era previst ni pel mateix autor, que el 3 de juliol de 1987 declarava: «Bé, actualment estic escrivint un altre llibre. Serà un llibre força lleuger sobre el tema de l'acumulació flexible i la urbanització, la mobilització del capital i la transformació de les economies urbanes, principalment als Estats Units al llarg dels darrers vint anys, amb alguna llambregada complementària sobre el que està passant al Regne Unit i a França. Segurament el titularé *Postmodernism and the City*, només per diversió» (Peake & Jackson, 1988: p.7)¹.

1. Un signe revelador de l'atmosfera canviant del debat geogràfic és la comparació amb la receptivitat que tingué, ara fa vint-i-quatre anys, l'obra de Harvey *Explanation in Geography* (1969). En aquell moment el seu enfocament positivista fou ben poc discutit i el llibre rebé un elogi quasi unànim.

Ben al contrari, *The Condition of Postmodernity* ha esdevingut un text molt més complex del que Harvey havia imaginat originàriament. És, de fet, una profunda exploració de les noves maneres d'experimentar l'espai i el temps a les darreres dècades del segle XX. Per fer-ho, Harvey recorre a tres aspectes principals: la política de la cultura, la política del capital i les filosofies que han condicionat tant les transformacions de la cultura com del capital. Tot entreteixint detalladament aquests temes, aconsegueix abordar els aspectes que conformen el nucli del llibre: el pas de la modernitat a la postmodernitat i el pas del fordisme a l'acumulació flexible.

La narració fàcil i fluida de Harvey, l'abast del seu coneixement i la qualitat persuasiva de la seva argumentació són fascinants. Tanmateix, hi ha algunes esquerdes en el seu edifici de la societat contemporània. Tot i la rigorositat de la recerca, els ressenyadors de la seva obra reconeixen que hi manca alguna cosa pel que fa als orígens del canvi cultural del pensament occidental. Recollint i ordenant alguns d'aquests comentaris, apareix una imatge on es destaquen les parts que hi falten i s'evidencien les esclatxes. Feministes i postmodernistes, tanmateix, demostren el seu respecte envers la seva narrativa magistral i coincideixen en la transcendència cultural de l'obra de Harvey. Presentaré primer la crítica feminista de *The Condition of Postmodernity* i, posteriorment, les apreciacions dels postmodernistes. Finalment, reconsideraré el posicionament de Harvey respecte al postmodernisme i la seva omisió de la teoria de Mikhael Bakhtin.

PER QUÈ LES FEMINISTES ESTAN DECEBUDES AMB EL LLIBRE DE DAVID HARVEY?

Què els agradaria trobar-hi? Què hi manca en el seu discurs? Per què les idees de Harvey no poden ser incorporades i cooptades per les feministes, talment com ho són les d'altres teòrics com Foucault, Barthes i Lyotard, per exemple, que no només apel·len a les feministes sinó a altres moviments socials? Plantejo aquestes preguntes tot resumint les crítiques fetes per Gillian Rose (1991), Doreen Masey (1991) i Rosalind Deutsche (1990, 1991).

Rose declara que el menyspreu de Harvey envers el postmodernisme no coneix límits i que, a diferència del panteó d'herois que ell reuneix pel modernisme, els únics personatges de renom que creu que donen suport al postmodernisme són el Papa, el Príncep de Gal·les i Foucault. De fet, segons Rose, sembla més aviat que el postmodernisme espanti Harvey, ja que hi dedica tot un llibre. Aquesta tensió entre repulsió i fascinació esdevé una dicotomia interessant: el que és modern és heroic, racional, progressista, universal, emprenedor i armat; el que és postmodern resulta ser superficial, seductor, fecund, disruptiu, carismàtic, local, apassionat, excitant. Rose argu-

menta que Harvey només sembla capaç de donar sentit al postmodernisme en tant que un «Altre» femení, i vet aquí la seva por, fascinació i rebuig. Per a la interpretació psicològica, Rose es basa en les feministes que han tractat la marginació de les polítiques explícitament sexuals des de pràcticament totes les discussions sobre postmodernisme fetes per teòrics masculins.

Rose planteja que Harvey és un home a la recerca de veritats racionals, de «normes bàsiques», d'«elements i relacions invariables», de «lògica comprensiva», de lleis econòmiques tan fiables com les de la dinàmica de fluids. Aquestes reivindicacions d'una veritat immutable encarnen les característiques de la masculinitat occidental: dura, lògica, infal·lible, opressiva (p. 120). Com a alternativa, Rose cita els escrits de feministes que troben en la filosofia postmodernista una crítica respecte a aquesta omniscència autocomplaent. També insisteix en el fet que malgrat que Harvey esmenta, de passada, que pot existir un postmodernisme subversiu, no se'n menciona cap en la bibliografia del llibre.

Rose afirma que, dins el marc explicatiu del materialisme històric, Harvey està especialment preocupat per situar-hi la cultura, més que no pas la teoria social. Per ell la cultura postmoderna és el «remolí de l'efimeralitat» (p. 119). Però el seu posicionament, segons Rose, és fortament dogmàtic i genera un seguit de mancances estratègiques tals com la falta de discussió de la teoria cultural marxista, el seu desinterès en la noció d'experiència, en les persones i en la política de la cultura. Tanmateix, Rose reconeix que des del principi al final el lector és absorbit per una narrativa fascinant de gran estil i contundència. Segons l'opinió de Rose, Harvey ha escrit un text ple de força, amb arguments virulents i autoritat magistral, però que nega als seus lectors molts dels passos lògics a través dels quals poden connectar amb el seu nivell epistemològic. En d'altres paraules, allò que Rose troba a faltar en el llibre de Harvey és la possibilitat de diàleg.

Hi ha algunes altres crítiques a *The Condition of Postmodernity* de Harvey fetes per geògrafes feministes que han estat incloses en articles que tracten sobre temes diversos (cf. Bondi, 1991; Bondi & Domosh, 1992; Pratt, 1991). Massey i Deutsche, tanmateix, reconeixen l'impacte del treball de Harvey, alhora que hi perceben el que elles en diuen deficiències. Massey representa l'avantguarda dels escrits de geografia feminista: les seves anàlisis de la divisió internacional del treball han tingut un impacte, no només en l'estudi de les desigualtats regionals, sinó també en les segmentacions per motiu del gènere². Les seves contribucions no només han fet avançar la recerca

2. No és pas l'objectiu d'aquest article fer un repàs de les contribucions fetes al feminisme des de la geografia. N'hi ha prou amb remarcar que inclouen l'anàlisi de les relacions entre les dones i el medi natural, les interaccions entre gènere i raça, i les beceroles de la geografia feminista postmoderna i les seves polèmiques paral·leles (Folch-Serra, 1986; Kobayashi & Peak, en premsa; Domosh, 1991; Bondi 1990;

entorn de l'experiència espacial de les dones, sinó que han subratllat l'expansió en l'expressió geogràfica de les diferències i desigualtats de gènere, així com els rols i les relacions de gènere. La veu de Massey és clara i contundent. El seu primer destret amb el projecte de Harvey és la increïble manca d'atenció tant al feminisme com a tot allò que les feministes han estat defensant durant un bon grapat d'anys³. Les dones, assenyala, no figuren en el tram de dels seus plantejaments ni tampoc ofereix la possibilitat de lectures feministes a les qüestions considerades (els temes i aspectes que jo he esmentat en la introducció). Harvey assumeix que la visió dominant és universal, i que aquesta visió és masculina, heterosexual i occidental (p. 40).

Massey presenta el seu punt de vista tot fent un repàs a les interpretacions que Harvey fa de tres pel·lícules: *Blue Velvet*, *Blade Runner* i *Wings of Desire*. El seu veredict no és favorable perquè la visió de Harvey no qüestiona la masculinitat; a l'home ni tan sols se li reconeix gènere: és universal. Posteriorment analitza les il·lustracions de la primera part del llibre triades per Harvey; hi troba el clàssic masculinista autoritari contemplant unes imatges ben particulars de dones nues. Això, segons Massey, mena a una visió monolítica del període modernista tot arraconant la crítica que les feministes han estat fent sobre el modernisme que ell planteja.

Però l'exasperació més gran de Massey gira entorn de la identificació que Harvey fa de la crisi de representació amb «l'experiència de la compressió de l'espai-temps sota el pes del trànsit vers uns tipus d'acumulació més flexibles». Massey incrimina que aquesta interpretació no té en compte el debat feminista sobre la representació que s'està desenvolupant en les ciències humanes. El que Harvey fa, en síntesi, és una interpretació economicista i una anàlisi de classe, sobretot un fenomen cultural.

Massey, tanmateix, reconeix que Harvey ha elaborat una exploració fascinant de la relació entre definició, producció i experiència d'espai, per un cantó, i tipus de producció i formació de classes, per un altre. Però oblida del tot altres formes i relacions de poder en les quals l'espai també és estructurat i experimentat. Introduir el feminisme en la crítica del pensament occidental suposa un gran repte, no només a l'hora de copsar la societat, sinó també l'espai i Harvey, segons Massey, podia haver-lo afrontat. Malgrat tot, Massey comparteix la simpatia de Harvey envers el modernisme i envers tot el que ha estat aconseguit en el seu nom, però declara que cal reconèixer les mancances del projecte modernista en la seva forma dominant.

Finalment, la crítica més punyent de Massey es dirigeix envers la reducció i subordinació a la qüestió de classe que Harvey fa de tot plegat. Per ella, la identitat feminista i les lluites en què les dones estan implicades són molt més polifacètiques que la po-

Bondi & Domosh, 1992; England, 1991). També hi ha visions globals sobre el tema del feminisme (Women and Geography Study Group of the IBG, 1984; Bowby i altres, 1986; McDowell, 1988).

3. Massey també ha ressenyat el llibre de Soja *Postmodern Geographies*.

sició que Harvey és capaç de concebre. Massey troba en una cita de Hadjimichalis i Vaiou l'expressió del seu desacord: «Contràriament [diuen] en propugnar la "unitat" i ignorar les divisions (teòriques, pràctiques i futures) la mateixa esquerra ha contribuït a aprofundir les divisions [...] La "unitat" ha de ser construïda progressivament sobre l'articulació de les diferències i les experiències individuals» (p. 55). Harvey encabeix tothom en un motllo, malgrat que reconeix la necessitat de crear lligams, i això és, precisament, el que Massey no accepta.

Rosalind Deutsche sosté que, en conjunt, el llibre de Harvey ignora una de les pautes culturals més significatives dels darrers vint anys: l'emergència de produccions en art, cinema, literatura i crítica influenciades per diverses formes específiques de feminisme. Segons ella, «el tema del discurs de Harvey, el tema fonamental, es basa d'una manera evident en una identitat equivocada» (p. 3). És un tema que no qüestiona la violència establerta per autors que pretenen que la realitat parli per ella mateixa.

Tot reconeixent que *The Condition of Postmodernity* és, evidentment, una rèplica a l'obra de Lyotard *The Postmodern Condition* i a la seva famosa crítica de la meta-teoria marxista, Deutsche exposa la proclama de Harvey de què les relacions econòmiques són l'origen i, doncs, determinen el significat de tots els canvis en l'estructura de la vida social (p. 13). Per tal de donar suport a la seva crítica, Deutsche sintetitza les idees de Harvey. El capitalisme de finals del segle xx es caracteritza per transformacions periòdiques, mobilitat geogràfica, desindustrialització, nova divisió internacional del treball, pràctiques d'ocupació flexible, sistema financer mundial cada vegada més autònom, avenços en les telecomunicacions i la tecnologia de la informació. Aquests elements del règim postfordista intensifiquen la capacitat de reacció i de control que té el capitalisme. Aquesta metamorfosi, talment com en respostes anteriors a les crisis del capitalisme a la recerca de beneficis, comporta un progressiva acceleració del ritme de vida i la dissolució de les barreres espacials, que Harvey anomena «compressió de l'espai-temps» (p. 14).

Els qui situen la política bàsicament dins l'esfera econòmica pensen que Harvey ha retornat la realitat a l'anàlisi cultural, però Deutsche argumenta que el que ell fa és adequar la cultura postmoderna a la seva lògica particular i inexorable, tot recolzant-se en pressuposicions sovint sense fonament ni constatació. «En encunyar el terme de "modernisme fordista" Harvey tipifica la seva fe en què el significat estètic està subsumit per l'economia, una idea que, tot i que conforma la tesi principal del seu llibre, mai està veritablement argumentada, sinó simplement hom assumeix que és certa» (p. 15). Harvey té en compte, doncs, que les preocupacions dels artistes per les formes (imatges i superfícies) és una operació de fragmentació que nega realitats més àmplies i profundes. Així doncs, Harvey té una opinió negativa de la fragmentació que és explorada i engendrada en l'art i la cultura postmoderna: el postmodernisme

és una condició que ens cal defugir. Harvey invoca la tesi del crític cultural Frederick Jameson quan afirma que el postmodernisme no és res més que la lògica cultural del capitalisme tardà. En aquest punt de la seva ressenya Deutsche no pot resistir la temptació de qualificar d'ingenu i eclèctic el tractament que fa Harvey de la cultura, tot i reconèixer, tanmateix, l'extensió i el detall de les seves anàlisis econòmica i espacial. Però el tractament que Harvey fa de l'art és plagat de fal·làcies, d'errades a l'hora de diferenciar estètica d'esteticisme, hi manca informació adequada, té inconsistències, i fa un ús enganyós d'escrits fonamentals tret del seu context i convertits en fórmules de suport als seus arguments (p. 17).

Segons Deutsche, el desequilibri entre el tracte que Harvey dona a l'economia política i la geografia, per una part, i a l'estètica, per l'altra, no pot ser menystingut, tot atribuint-ho als riscos que acompanyen la producció científica interdisciplinària. A causa de l'ús que Harvey fa de la teoria estètica, mitjançant el seu argument reductiu és conscient que les relacions entre les pràctiques econòmiques i culturals romanen, bàsicament i malgrat les influències recíproques, com un procés estable i unidireccional. Aquesta explicació de l'art i de la societat només es pot mantenir quan hom ignora la tasca que durant dècades han estat realitzant els estudis culturals, les crítiques d'art, el cinema i les teories feministes que han alterat les nostres definicions de què és la cultura, i han realitzat els límits tradicionals que separen les anomenades ciències socials de les disciplines culturals (p. 17). Aquesta és l'acusació més punyent que fa Deutsche a l'obra de Harvey. Per ella, la crítica de l'art com a representació, necessària per polititzar el discurs urbà, ja ha estat plasmada en algun exemple de l'art postmodern que Harvey rebutja, i especialment en les teories feministes de la representació, que juguen un paper tan significatiu en la producció estètica.

Deutsche reitera que la producció materialista de l'art insisteix en l'especificitat més que no pas en la universalitat, en la contingència més que en l'autonomia, i en la fluïdesa més que en l'estabilitat de la percepció i el significat. Alguns artistes han explorat les connexions entre les obres d'art i les institucions artístiques, per un cantó, i els contextos polítics, per l'altre, tot exposant les relacions entre els dos que tradicionalment han estat amagades per il·lusions d'autonomia estètica (p. 25). Les feministes i altres projectes preesencialistes que valoren la inadequació de totes les representacions són les víctimes de la doctrina de Harvey, conclou Deutsche.

Malgrat el descontent per l'exclusió del feminisme i per la seva peculiar teorització de l'art, Deutsche reconeix la transcendència de la geografia materialista i el paper de Harvey en la seva creació i desenvolupament. Deutsche afirma que es fa difícil sobreestimar tant l'impacte que Harvey ha tingut sobre el seu camp com la importància de la seva obra entre els implicats en la producció del medi construït. Per altra part, la seva teorització detallada dels processos urbans sota el capitalisme es manté com a lectura obligada per a qualsevol que pretengui entendre com l'espai és un producte social

(i no natural, tecnològic o biològic). I la seva contextualització de la urbanització contemporània dins el marc polític de la reestructuració global ha ajudat artistes, planificadors i arquitectes a entendre les extenses ramificacions de la seva implicació en el disseny o la decoració dels espais urbans.

LA CRÍTICA DELS POSTMODERNISTES

David Harvey no només ha fet empipar les feministes, sinó que també ha tocat les sensitivitats postmodernistes. He escollit els textos de Michael Dear (1991) i de Ted Relph (1991) perquè il·lustren els corrents paral·lels del postmodernisme, un associat amb la deconstrucció i l'altre amb les filosofies del pragmatisme.

Dear fa un repàs sistemàtic de *The Condition of Postmodernity* perquè intenta trobar-hi les conseqüències de la topada de Harvey amb el postmodernisme. Dear destaca cinc temes de transcendència especial. El primer perfila una rica concatenació d'idees entorn de la constitució geogràfica de la vida social i el desenvolupament de la noció clau de «compressió temps-espai», el segon situa la cultura en el centre mateix de la seva recerca; el tercer constitueix una incursió envers una forma més flexible de materialisme històric, que permet a Harvey d'incorporar lliçons de la teoria social no marxista tals com les nocions de diferència i «alteritat» (*otherness*), raça i gènere; amb el quart tema Harvey pretén recapturar el projecte de la il·lustració tot abandonant el relativisme del deconstruccionisme; el cinquè tema consisteix en els esforços de Harvey per reformular la idea de l'especialització flexible dins el que ell anomena un «règim d'acumulació flexible». D'aquesta manera desfà la distinció entre «modernitat fordista» i «postmodernitat flexible» en favor d'un únic flux dins el capitalisme global.

Un cop descrit el cantó positiu de *The Condition of Postmodernity*, Dear dedica la seva atenció a les errades del llibre. Segons la seva opinió, hi ha tres il·lacunes principals que acaben per soscar la valoració que Harvey manté sobre la postmodernitat: l'absència de qualsevol compromís continuat amb les conseqüències de «diferència»; la manca de reflexió autocrítica sobre el seu materialisme històric, i la tergiversació de la política de la postmodernitat (p. 536). Dear amplia tot això coincidint amb l'atac de Rose sobre la ferotge antipatia demostrada per Harvey envers el pensament postmodern, la política postmoderna, l'arquitectura postmoderna i els postmodernistes en general. Però, més greu encara, Harvey sembla incapaç de tolerar les diferències. El catàleg de distintes veus que, en el discurs de Harvey, en neguen la importància és llarg i depressiu. En la llista que Dear en fa, el problema específic de l'«alteritat» (per exemple el significat i la transcendència de la subjectivitat i les experiències humanes alternatives) n'és la primera víctima. La segona és el tractament que Harvey fa del gènere.

nere i del feminisme, que es fa evident a causa de la seva pràctica absència en el text. La tercera víctima són les diferents veus procedents de la teoria social no marxista, sovint ignorades, i, finalment però no menys important, hi ha l'omissió de Harvey envers la rellevant producció a partir de l'etnografia i la ciència política, i la seva deliberada indiferència cap a tota la bibliografia sobre la geografia humana postmoderna (p. 537).

Una ommissió reveladora i irònica, també emfasitzada per Dear, és la manca d'atenció oferta per Harvey sobre els constrenyiments del text i del llenguatge. Dear declara que si la deconstrucció ens ha ensenyat alguna cosa és, precisament, a fer-nos veure com el llenguatge actua com una presó per al nostre pensament, la nostra parla i la nostra acció. Dear també assenyalava, juntament amb Relph, que Harvey mostra la seva plena disconformitat davant les diferents veus emergents sobre la natura i el medi. I sanciona el que considera paradigma obsolet fonamentat en la dominació de la natura, sense una preocupació aparent pel desastre planetari que aquesta lògica comporta.

En qualsevol cas, Dear es mostra efectivament enutjat pel que anomena el doble llenguatge de Harvey (p. 538). Per un cantó, Harvey reconeix que el postmodernisme és antiautoritari i iconoclasta i que dóna suport a la diferència, la descentralització i la democratització. Més encara, en una altra cita Harvey declara que mentre el postmodernisme reconeix l'autenticitat d'altres veus, les exclou de l'accés a fonts més universals de poder tot reduint-les dins una alteritat opaca. ¿Per què, pregunta Dear, el potencial emancipatori de la política postmoderna és rebutjat per Harvey? Les respostes de Harvey són a) perquè practicants irresponsables n'han cooptat el potencial per als seus fins, i b) perquè en reconèixer la seva alteritat, les minories s'aboquen automàticament a la impotència. Dear, tanmateix, voldria trobar una explicació de per què si, segons Harvey, el pensament de la Il·lustració podia ser reutilitzat per propòsits polítics progressistes, per què no la política postmoderna? Com ha aparegut aquest doble criteri? es pregunta. I per què la política no basada en les classes ha de ser rebutjada així? (p. 538).

Per Relph, el llibre de Harvey és una ferma investigació de diferents aspectes de la postmodernitat en les seves relacions amb la modernitat. La conclusió de Harvey, tanmateix, és que el postmodernisme consisteix principalment en canvis aparents i superficials que esperonen l'expansió del capitalisme. Està convençut, tot i les seves mancances, de la vàlua superior del projecte generat per la Il·lustració, dirigit envers una més gran igualtat social a través del desenvolupament de la raó humana i de la ciència. I aquest progrés continua situat en els enfocaments essencialment modernistes d'un marxisme transformat. El que Relph troba a faltar en el text de Harvey és un interès en els aspectes del medi ambient. Sobretot tenint en compte que d'ençà el 1970 (és a dir, en el mateix període que Harvey defineix com postmodern) els aspectes mediambientals han caracteritzat de forma preminent els afers socials i polítics. En

aquesta època els processos mediambientals, diu Relph, han esdevingut d'abast internacional, tot i que intensament locals en les seves manifestacions. «En la seva amorfa heterogeneïtat, els aspectes relacionats amb el medi ambient són tan postmoderns com les economies industrials són postfordistes» (p. 192). Tot buscant una explicació possible, Relph troba que en la perspectiva de l'economia política hi ha una dedicació limitada als problemes mediambientals perquè aquesta perspectiva està orientada a temes urbans, socials i econòmics. Aquest biaix és plenament conseqüent amb la modernitat i amb el projecte de la Il·lustració que Harvey i altres⁴ són tan reacios a abandonar i que, evidentment, ha promogut l'ús de la raó per tal de controlar els processos de la natura.

Relph reconeix que les relacions entre el creixement econòmic, la justícia social i la qualitat mediambiental són difícils, però ignorar-les no soluciona res. Això que ha estat àmpliament ignorat per Harvey indica que la perspectiva político-econòmica és incapaç d'oferir un ventall de plantejaments adequats per a la geografia humana, postmoderna o qualsevol altra. Relph continua endavant i analitza una visió alternativa de la interpretació político-econòmica del postmodernisme en la qual la presència humana, que quedà enfosquida amb el projecte de la Il·lustració, ara pot esdevenir l'avantguarda. Tot inspirant-se en els arguments de Michel Foucault i del filòsof pragmàtic Richard Rorty, Relph infereix que el postmodernisme és un trencament fonamental amb el projecte de la Il·lustració, minant les idees anteriorment privilegiades de mètode científic, veritat objectiva i coneixement racional. La veritat és el que nosaltres escollim creure, i no pas quelcom trobat a la natura. A més, aquesta visió de la veritat ha impregnat el pensament d'Occident durant dos-cents anys, fet, diu Relph, que necessita ser comparat amb la visió de Harvey segons la qual el postmodernisme ha sorgit des de la dècada dels anys seixanta d'aquest segle. Així doncs, la crítica principal de Relph envers la interpretació de Harvey del postmodernisme rau en el seu rebuig per considerar-lo una moda superficial i en la seva incapacitat per acceptar un món que és plural i heterogeni.

Els crítics del llibre de Harvey coincideixen en un bon nombre de coses, però els seus enfocaments i els seus interessos particulars són ben diferents. En resum, Rose troba el posicionament de Harvey força dogmàtic i desinteressat en la noció d'experiència, en les persones i en la política de la cultura, com a resultat del seu menyspreu envers el postmodernisme.

L'objecció que Massey troba al projecte de Harvey és la increïble manca d'atenció tant al feminisme com al que les feministes han estat defensant durant molts anys. Tota la crítica de Deutsche es dirigeix envers el fracàs de Harvey en conjuntar el dis-

4. L'article de Relph també tracta d'altres autors.

curs de l'estètica i de les crítiques feministes de representació. Per Dear hi ha tres defectes principals que acaben per minar la valoració que Harvey fa de la postmodernitat: l'absència de qualsevol compromís sostingut amb les conseqüències de la «diferència» la manca de reflexió autocrítica sobre el seu materialisme històric, i la tergiversació de la política de la postmodernitat. Finalment, Relph percep una manca de sensibilitat davant els aspectes mediambientals.

I DE L'ALTERITAT, QUÈ?

A nivell filosòfic, *diferència* i *alteritat* són els principis bàsics del postmodernisme. Efectivament, Harvey s'ha referit unes setze vegades a l'alteritat en el seu text. També hi menciona les qualitats *dialogístiques* de la comunicació humana, però el dialogisme, la teoria contemporània que incorpora tant la diferència com l'alteritat en tant que categories discursives, mai és reconegut per Harvey ni mencionat pels seus crítics. M'agradaria afegir al debat suara presentat aquest angle fonamental i negligit del coneixement postmodern, ja que aquesta omisió em sembla inacceptable.

És en la tercera part de *The Condition of Postmodernity* quan l'absència de l'obra de Mikhaïl Bakhtin esdevé més notòria. És aquí on Harvey defineix les experiències d'espai i de temps, i reconeix que fins i tot si l'espai i el temps són categories bàsiques de l'existència humana quasi mai es debaten els seus significats. Més aviat els adjuquem sentit comú o atributs evidents per si mateixos. Seguint Berman (p. 201) Harvey diu que la modernitat és, entre altres coses, una determinada manera d'experimentar l'espai i el temps. També explica les qualitats objectives que l'espai i el temps poden expressar i el paper de les pràctiques humanes en la seva construcció. L'objectivitat del temps i de l'espai, afirma, ve donada per les pràctiques materials de la reproducció social, i aquestes varien geogràficament i històricament. «Cada tipus diferent de producció o formació social [...] incorpora [...] un conjunt distintiu de pràctiques i conceptes de temps i espai» afirma Harvey (p. 204). En un altre assaig (Folch-Serra, 1990) ja he remarcat que el que Harvey qualifica de conjunt distintiu de temps i espai pot ben bé acostar-se a la idea del que Bakhtin anomena un cronotop.

Si Harvey hagués inclòs Bakhtin entre la munió de teòrics que confirmen la seva anàlisi del temps i l'espai (Marx, Bourdieu, Weber, Hägerstrand, Foucault, Bergson, de Certeau, Bachelard i Kant), hauria trobat les enriquidores i suggerents idees que incorpora el dialogisme. La noció de cronotop és una d'aquestes idees i possibilita l'extensió del tractament del temps i de l'espai per fer concrets els esdeveniments narratius. Això és així perquè l'increment especial en la densitat i concreció dels registres temporals (el temps de la vida humana, el temps històric) té lloc en àrees espacials ben definides. Així els cronotops funcionen en tant que mitjans primaris per tal de ma-

terialitzar el temps en l'espai. Totes i cadascuna de les imatges històriques són cronotòpiques. El llenguatge, com un tresor d'imatges, és fonamentalment cronotòpic. És ara quan la crítica de Dear sobre la manca d'atenció de Harvey respecte a les estructures del llenguatge pren tot el seu sentit, especialment en pensar que Harvey ha declarat que tota la geografia ha de tenir una perspectiva històrica (Peak & Jackson, 1988: p. 11). La cronotopicitat de les imatges històriques representa els fenòmens espacialment perceptibles en el seu moviment i desenvolupament. D'aquesta manera, el cronotop sorgeix com a centre per plasmar representacions, com una força donant cos a tota una narrativa, sigui una novel·la, una etnografia, una vida o l'anàlisi d'una regió geogràfica. El cronotop situa la narrativa dins la matriu del temps i l'espai.

Harvey reconeix que «de fet, qualsevol sistema de representació és una espacialització de categories que automàticament congela el flux d'experiència i que, en fer-ho, distorsiona el que pretén representar» (p. 206). Bakhtin copsà, ja fa temps, que l'organització del temps i de l'espai (per exemple el cronotop) de l'esdeveniment de narració mai es barreja ni és idèntic al cronotop de l'esdeveniment que és narrat. O, com afirma Bordieu citat per Harvey (p. 206) «El fet d'escriure mena a la pràctica i al discurs lluny del flux del temps». Els autors talment com els oients o els lectors poden estar situats (*i molt sovint ho estan*) en temps i espais distants, a vegades separats els uns dels altres per segles i per grans distàncies espacials. Tanmateix, Bakhtin (1986: p. 253) recorda que els lectors o els oients «estan situats en un món històric real, unitari i encara incomplet remarcant per una aguda i categòrica frontera envers el món representat en el text». Així doncs, podem anomenar aquest món el món que crea el text, ja que tots els seus aspectes (la realitat reflectida en el text, els autors creant el text i els oients o lectors que recreen i, en fer-ho, renoven el text) participen equitativament en la creació del món representat en el text.

Segons Bakhtin hi ha cronotops específics que serveixen per a l'assimilació de la realitat històrica actual, que permeten als aspectes essencials d'aquesta realitat ser reflectits i incorporats en l'espai artístic de les narratives històrica i geogràfica. Els cronotops també poden ser emprats com a mitjans d'estudi de la relació entre qualsevol text i la seva època, esdevenint així una eina d'anàlisi social i històrica. L'avantatge del cronotop, en contraposició a la majoria d'usos del temps i l'espai, rau en el fet que no es dona preponderància ni a l'espai ni al temps: els cronotops són matrius on tant els esdeveniments temporals com els elements espacials són similarment vàlids i es corresponen els uns amb els altres; il·lustren la inseparabilitat de l'espai i el temps, essent el temps la quarta dimensió de l'espai. En tant que mètode, l'anàlisi cronotòpica identifica tractaments de temps i espai en diverses formes i sota diferents discursos. El cronotop és emprat en tant que «òptica adient per tal de llegir, com si fos amb raigs X, els textos de les forces implicades en el sistema cultural del qual sorgeixen» (Bakhtin, 1986: pp. 425-426).

Malgrat que Bakhtin emfasitzà els principals cronotops (els més fonamentals i de més gran abast) també reconeix que cadascun d'aquests cronotops pot encabir un nombre il·limitat de cronotops menors; de fet, qualsevol circumstància pot tenir el seu cronotop especial. A més, els cronotops s'inclouen mútuament, coexisteixen, poden combinar-se, intercanviar-se o oposar-se amb altres o fins i tot trobar-se amb interrelacions encara més complexes (Bakhtin, 1986: p. 252). No hi ha cap norma empírica a l'hora de considerar els cronotops. Així doncs, els cronotops es conserven i continuen existint no pas en la memòria subjectiva individual d'un únic individu ni en cap tipus de *psique* col·lectiva, sinó més aviat en les formes objectives que la mateixa cultura assumeix. En aquest sentit, Bakhtin veu aquestes formes com a intersubjectives i interindividuais i, consegüentment, com a socials. Igualment, algun tipus de cronotops són tractats per Bakhtin com si fossin estructures transhistòriques que no són úniques a punts particulars en el temps.

La tipologia de situacions dibuixades per Bakhtin mostra diferents concepcions de temps en distintes cultures i períodes històrics. Els elements abstractes (generalitzacions filosòfiques i socials, idees, anàlisis de causa i efecte) graviten envers el cronotop i a través d'ell «prenen cos» (Bakhtin, 1986: p. 250). Fins i tot una anàlisi estadística relativament tècnica del creixement de la població, per exemple, ha de ser emmarcada en un cronotop, és a dir, la matriu del temps i l'espai en què se situa el canvi de població. En el món social històricament subdesenvolupat un procés de canvi s'esdevé fins i tot sense perdre contacte amb l'espai històric en transformació. Tal és la significació representacional del cronotop. Tot investigant paisatges mitjançant l'òptica dels cronotops sempre arribem a l'anàlisi final (fins i tot passant a través de llargues sèries de lligams intermedis) a escala humana.

No podem deixar d'enfrontar-nos amb l'ésser humà, un aspecte negligit pel projecte de la Il·lustració.

Però la lliçó principal a extreure de la formulació de Bakhtin és que no hi ha un únic cronotop bàsic i atemporal. I això ens mena la bell mig de la teoria postmoderna. Si apliquem l'anàlisi cronotòpica (amb les seves categories temporals i espacials) s'evidencia que les pràctiques materials de la reproducció social són apuntades, tant per part de la geografia com de la història. L'ordre cronològic dels esdeveniments sempre és interpretat de diferents maneres en diferents temps. Tot depèn de com està mediatitzada la relació entre els que passa i la seva situació en el temps i l'espai, de com el temps i l'espai es relacionen entre ells en una cultura determinada en un temps particular. Gent de temps i llocs diferents han sostingut diferents creences implícites (inconscients) sobre la naturalesa del temps i l'espai, creences que són úniques als seus temps i espais. Aquestes creences es manifesten de moltes maneres, des de les diferents formes de cosmologies fins a les múltiples actituds respecte a l'agricultura (Holquist, 1990: p. 142).

Per altra part, les idees normatives sobre el temps-espai privilegien (monologitzen) un punt en la història en tant que model normatiu de temps-espai. Contràriament el dialogisme assumeix que no hi ha un únic punt d'èxtasi normalitzador, o si més no cap que sigui determinant talment com el materialisme històric de Harvey. El dialogisme proposa que la relació temps-espai de qualsevol text particular sempre serà percebuda en el context d'un conjunt més extens de relacions temps-espai obtingudes en el medi social i històric en què és llegit (Holquist, 1990: p. 141).

Harvey ha afirmat que «la història del canvi social és parcialment capturada per la història de les concepcions de l'espai i el temps, i pels usos ideològics als quals aquelles concepcions poden ser atribuïdes» (p. 218). Tota la seva argumentació gira entorn de la sistematització d'una versió materialista històrica del canvi social. Així, quan prova de copsar el complex tram de les transformacions de les concepcions i pràctiques espacials i temporals, no pot defugir la camisa de força imposada pel racionalisme i pels seus mètodes positivistes auxiliars de mesurar el temps i l'espai. Bakhtin, per l'altre cantó, ha demostrat de bon tros que les idees sobre les normes que en un temps i espai determinat tenen l'aparença de ser atemporals i universals són, de fet, específiques d'un període i peculiars a sistemes culturals concrets (Bakhtin, 1986: p. 144).

Per concloure, vull reiterar la importància de l'al·literació de Harvey respecte a *The Postmodern Condition* de Lyotard, la qual va més enllà del canvi evident en la posició de les paraules en el títol de l'obra de Harvey. De fet, forma el centre del seu rebuig al postmodernisme. Tanmateix, Lyotard (1984) probablement respondria que el reconeixement postmodern no és només una eina en mans de les autoritats; refina la nostra sensitivitat a les diferències i reforça la nostra capacitat de tolerar l'incommensurable. En aquesta mateixa línia no puc deixar de citar el que Hans-Georg Gadamer expressà en un altre context: «L'obra genera un repte que espera ser afrontat. Requereix una resposta: una resposta que només pot ser donada per algú que hagi acceptat el repte. I la resposta ha de ser la seva pròpia, i feta enèrgicament. El participant pertany a l'obra» (Gadamer, 1988: p. 26). Em sembla que tant Harvey com els seus crítics comparteixen un escenari en una obra en la qual l'acció està condicionada i és contingent al temps-espai en què ha aparegut.

BIBLIOGRAFIA

- BAKHTIN, M. (1986), *The Dialogical Imagination*, Austin, University of Texas Press.
- BONDI, L. (1990), «Feminism, postmodernism, and geography: space for women?», *Antipode*, 22 (2), pp. 156-167.
- BONDI, L. & DOMOSH, M. (1992), «Other figures in other places: on feminism, postmodernism and geography», *Society and Space*, 10 (2), pp. 199-213.

- BOWLBY, S.R.; FORD, J.; McDOWELL, L. (1986), «The place of gender in locality studies», *Area*, 18 (4), pp. 327-331.
- COCKS, J. (1989), *The Oppositional Imagination: Feminism, Critique, and Political Theory*, London, Routledge.
- DEAR, M. (1991), Ressenya de «The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Origins of Cultural Change» de David Harvey, *Annals of the AAG*, 81 (3), pp. 533-539.
- DEUTSCHE, R. (1990), «Expertease: men in space», *Artforum International*, 18 (febrer), pp. 21-23.
- DEUTSCHE, R. (1991), «Boys town», *Society and Space*, 9 (1), pp. 5-30.
- DOMOSH, M. (1991), «Toward a feminist historiography of geography», *Transactions IBG* 16, pp. 95-104.
- ENGLAND, K.V.L. (1991), «Gender Relations and the Spatial Structure of the City», *Geoform* 22, pp. 135-147.
- FLAX, J. (1990), *Thinking Fragments: Psychoanalysis, Feminism, and Postmodernity in the Contemporary West*, Berkeley, University of California Press.
- FOLCH-SERRA, M. (1986), *Communicating food images: women's consumption patterns and attitudes in a Mexican village*, Tesi MA, Departament de Geografia, McGill University.
- FOLCH-SERRA, M. (1990), «Place, voice, space: Mikhail Bakhtin's dialogical landscape», *Society and Space*, 8, pp. 255-274.
- FRASER, N.; NICHOLSON, L.J. (1990), «Social criticism without philosophy: an encounter between feminism and postmodernism», NICHOLSON, L.J. (ed.), *Feminism/Postmodernism*, New York, Routledge, pp. 19-38.
- GADAMER, H.G. (1988), BERNASCONI, R. (ed.), *The relevance of the beautiful, and other essays*, Cambridge, Cambridge University Press.
- HARDING, S. (1986), *The Science Question in Feminism*, Ithaca, Cornell University Press.
- HARVEY, D. (1989), *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Basil Blackwell.
- HOLQUIST, M. (1990), *Dialogism. Bakhtin and his World*, London, Routledge.
- KOBAYASHI, A. (ed.) (1993), *Women, Work, and Place*, McGill-Queen's Press.
- LYOTARD, J.F. (1984), *The Postmodern Condition*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- MASSEY, D. (1990), «Flexible sexism», *Society and Space*, 9, pp. 31-57.
- MCDOWELL, L. (1988), «Coming in from the dark: feminist research in geography», EYLES, J. (ed.) *Research in Human Geography*, Oxford, Basil Blackwell.
- MCDOWELL, L. (1990), «Sex and power in academia», *Area*, 22 (4), pp. 323-332.
- PEAKE, L.; JACKSON, P. (1988), «"The Restless Analyst": an interview with David Harvey», *Journal of Geography in Higher Education*, 12 (1), pp. 5-20.
- PRATT, G. (1990), «Feminist Analysis of the Restructuring of Urban Life», *Urban Geography*, 11 (6), pp. 594-605.
- RELPH, E. (1991), «Postmodern geography», *The Canadian Geographer*, 35 (1), pp. 98-105.
- ROSE, G. (1990), «Book reviews», *Journal of Historical Geography*, 11 (1), pp. 118-121.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP OF IBG (1984), *Geography and gender: an Introduction to Feminist Geography*, London, Hutchinson.